

BARDHYL DEMIRAJ

**ZHVILLIME TË LARINGALEVE INDOEVROPIANE
NË GJUHËN SHQIPE**

Tema e këtij shkrimi ngërthen si e tillë një qerthull problemesh, që do të mund të shtjelloheshin deri diku shterueshëm në një monografi të tërë apo në kuadrin e një cikli të plotë leksionesh universitare. Gjithsesi, në hapësirën që më lejon një punim me karakter sa shkencor aq edhe njohës do të rrekem të përcjell me stil të thukët si jehonën dhe zhvillimet që përjeton prej më se një gjysmë shekulli kjo teori në gjuhësinë historike-krahasuese indoevropiane (= ie.) ashtu edhe ndryshimin e paradigmës që pret të përjetojë ende sot e gjithë ditën hulumtimi diakronik i shqipes si gjuhë indoevropiane në arealin kulturor albanologjik shqiptar. Lejohem të vijoj të mbështes kështu një mendim të shprehur dikur në prag të viteve 70-të të shekullit të kaluar prej Eqrem Çabejt, sipas të cilit: “Sikur të vërtetohej që laringalet kanë ekzistuar dikur, kjo do të revoluciononte mbarë fonetikën historike të gjuhëve indoevropiane.”¹ e për rrjedhojë edhe atë të gjuhës shqipe.

¹ Këtë mendim e ndeshim në ciklin e ligjëratave “Hyrje në studimin krahasimtar të gjuhëve indoevropiane”, që Eqrem Çabej e mbajti gjatë vitit akademik 1970-1971 në auditorët e universitetit të Prishtinës, regjistrimi i të cilit pa dritën e botimit dy vjet më vonë në formën e një dispence universitare e më pas u përfshi edhe në radhën e veprave të tij “Studime gjuhësore” (bleu VII, Prishtinë 1986; një botim të tretë përjetoi ky tekst në Tiranë në vitin 2008 prej shtëpisë botuese “Çabej” (në gjerdanin e librave “Excipere”, botuese Ledi Shamku-Shkreli) Një lexim sado i shpejtë i tekstit lakonik të rubrikës “Laringalet” (vep. cit. 1986² 77v.) lejon për të kuptuar menjëherë karakterin e tij informativ lidhur me fillimet dhe ecurinë e zhvillimit të kësaj teorie deri në studimet indoevropianistike bashkëkohëse. Në të mësojmë ndër të tjera, se: a) nismëtar i kësaj teorie është Ferdinand de Saussure (1878), një “... nga përfaqësuesit më të mëdhenj të gjuhësisë indoevropiane dhe të përgjithshme moderne”, i cili gjatë hulumtimit të dukurisë së apofonisë deduktoi për periudhën e përbashkët të zhvillimit gjuhësor ie. praninë e disa elementeve me karakter sonantik (coefficients sonantiques); b) të cilët sipas rastit duhet të kenë shkaktuar zgjatjen dhe ngjyrimin në timbër të zanores themelore ablautive paraprijëse ie. */e/ (→ */ē/, /ā/, /ō/: Möller 1906, Cuny 1912); se d) për numrin dhe tiparet e tyre artikulative nuk ka ende një qëndrim të përbashkët në radhët e gjuhëtarëve indoevropianistë, por që mendimi më i përhapur është ai që mëton dhe tumir ekzistencën e tri fonemave, të cilat pas gjithë gjasash duhet të jenë nyjtuar në laring, andaj përdoret edhe termi i përbashkët *laringale* përkatësisht shenjimi i tyre me

I. Zhvillimet e teorisë së laringaleve në indoevropianistikën moderne

Një vështrim perspektiv i zhvillimeve të shkencës së indoevropianistikës në këta 30 vjet e tumir plotësisht këtë pikasje të mprehtë të Çabejt. Teoria e laringaleve ka zënë vend tashmë përfundimisht në kanonikët shkencorë e universitarë të indoevropianistikës.² Emërtimi *teori* vijon të përdoret sot thjesht për hir të traditës mësenjëshekullore të studimit dhe parakupton zgjerimin e sistemit klasik të fonemave të rindëtuara për fazën e përbashkët të zhvillimit gjuhësor ie. me tri segmente të reja, të ashtuquajturat laringale, të cilat u deduktuan fillimisht në mënyrë hipotetike si koeficientë sonantikë, duke u përdorur si mjet ndihmës në punën për sistematizimin e dukurisë së apofonisë në strukturat morfologjike të rrënjëve foljore (brenda paradigmave të eptimit).³ Teoria e laringaleve gjëllin sot si e tillë në kuadrin e shtjellimit të statusit fonologjik, të tipareve nyjëtimore si edhe të sjelljes së tyre në mjedisin fonologjik rrethues.

1. Tiparet fonologjike dhe nyjëtimore të fonemave laringale

Fonemat laringale (= faringale) gëzojnë të njëjtin status sikurse edhe segmentet e tjera të sistemit fonologjik të rindërtuar ie. Materiali gjuhësor i pakët, por i sigurtë, që saktësoi praninë e tyre në paradigmen e

simbolet h_1 , h_2 , h_3 ; dhe se e) gjithsesi numri i kundërshtarëve të kësaj teorie është po aq i madh sa edhe ai i mbrojtësve të saj. Sipas Çabejt: “Kjo tezë u pranua nga shumë dijetarë, po nuk pati efekte në atë kohë. Shumë herë ndodh që të shtrohet një tezë edhe as miratohet, as hidhet poshtë, se është një gjë e pavërtetuar. Por nganjëherë ndodh që tezat të vërtetohen pastaj nga faktet që dalin. Kështu edhe këto forma që rindërtohen, shumë herë janë të pavërtetuara, po shumë herë kanë një gjasë që mund të kenë ekzistuar. [...] Ç’ mund të thuhet për laringalet? Shpjegimi i dukurive që i kanë lidhur me praninë e hershme të këtyre tingujve, i përkasin një periudhe preetnike të gjuhëve ie. Kjo teori, dhe pranimi i këtyre laringaleve, ka të bëjë me një periudhë preetnike të gjuhëve ie. Dihet se në fushën e shkencave, sidomos të shkencave historike, sa më të lashta janë periudhat që merren në shqyrtim, aq më të errëta, sa më të reja aq më të qarta janë. Kështu, edhe teoria e laringaleve sot prej shumë linguistëve pranohet, e prej shumë të tjerëve jo, bile prej disave quhet kimerike.”

² Shih ndër të tjerë Mayrhofer 1986; Beekes 1988, 1995 101v., 142vv.; Szemerényi 1990 127vv.; Meier-Brügger 2000 98vv.; Tichy 2000 30vv.

³ Saussure 1878 1vv.; Möller (1879) 1906 VI; Cuny 1912 101vv. Për rolin e Saussure-it dhe historikun e zhvillimit të teorisë së laringaleve në indoevropianistikë shih Szemerényi 1973 1vv.; Mayrhofer 1981 vv.

këtij sistemi, u zbulua me deshifrimin dhe njohjen e hetitshes si gjuhë ie. Në hetitshite gjëllin një bashkëtingëllore spirante /h/ (\approx [χ]) – e pasqyruar grafikisht me shenjën kuneiforme <ḥ> – e cila në shumë raste vijon pandërmjetshëm të paktën njëërën ndër fonemat laringale të rindërtuara për gjuhën bazë ie., përkatësisht */h₂/,⁴ khs.:

ie. */h₂ent-i/: het. *ḥant-i* (vend.) “në anën e parme, përballë”, lat. *ante* “para”

ie. */h₂ertko-s/ pranë */h₂rkpo-s/ “ari”: het. *ḥartagga-* pranë ind. vj. *ḥṣa-*, gr. ἄρκτος, shq. *arí* etj.

Përndryshe prania e tyre në fazat e hershme të zhvillimit gjuhësor arrin të motivohet bindshëm në bazë të analizave përfaqëse të materialit gjuhësor që ofrojnë gjuhë të ndryshme ie., sidomos gjuhët ie. klasike si greqishtja, indishtja e vjetër dhe latinishtja etj.

Lidhur me tiparet nyjetimore të fonemave laringale ie. nuk zotëron ende një mendim i përgjithshëm, andaj në literaturën indoevropianistike bashkëkohore ato vijojnë të përcillen ende kryesisht me simbolin algjebrik *h* (= ie. */h₁, h₂, h₃/ ~ H⁵), më rrallë edhe me simbolin e *Schwa indogermanicum* *ə ose *ǣ (= ie. */ə₁, ə₂, ə₃/ përkatësisht */ə₁, ə₂, ə₃/) ose me *h̄* (= ie. */h̄₁, h̄₂, h̄₃/). Karakteri i tyre parësor bashkëtingëllor, pas gjithë gjasash, në radhën e spiranteve, shihet gjithsesi si më bindësi. Me përafërsi mund të supozohen për fonemat në shqyrtim veçoritë fonetike që vijojnë:

*/h₁/ \approx [ç] (laringale palatale: më e prapme se arb. Gr. /ç/, khs. [çé] “híe”), [h] ose [ʔ] (tinguj kërcitës: *ʔlif*).

*/h₂/ \approx [χ] (laringale uvulare: më e prapme se arb. Gr. /x/, khs.: *xar* “hare”) ose [ħ] (spirante faringale e pazëshme).

⁴ Kuryłowicz 1927 95vv. Në raste të veçanta edhe */h₃/, shih Beekes 1995 142; Meier-Brügger 2000 114.

⁵ Në rastet kur rindërtimi gjuhësor nuk mundëson përcaktimin me saktësi të llojit të fonemës laringale, përdoret simboli gjithëpërfshirës /H/ (Cover-Symbol).

Ndër shenjat e tjera konvencionale (Cover-Symbols) që kemi përdorur në punim, përmendim: V (= çdo fonemë me vlerë zanore), C (= çdo fonemë me vlerë bashkëtingëllore), R (= çdo bashkëtingëllore sonante - /r/, /l/, /n/, /m/ - me tiparin fonologjik [± rrokjebartës]).

*/h₃/ ≈ [ɣ]/[ɣ^w] (laringale uvulare e zëshme (jo)buzore, deri diku e ngjashme me (por më e prapme se) arb. Gr. /ɣ/, khs. *yajður* “gomar”), ose [ɣ] (*ʿayn*).⁶

Në një mjedis fonologjik të ngjashëm me atë të bashkëtingëlloreve sonante (ie. */n/, */m/, */r/, */l/ ~ *[n̥], *[m̥], *[r̥], *[l̥]), fonemat laringale mund të tërheqin gjithashtu majën e rrokjes mbi vete, duke u realizuar si alofone sonantike me tiparin fonologjik [+rrokjebartës]: *[h₁], [h₂], [h₃] (= *[H]).⁷

Rregulla (1): ie. */h₁, h₂, h₃/ → ie. */h₁, h₂ h₃/[°] C _ C[°]
#

= ie. *H → ie. *[H] |[°] C _ C[°]
#

Shembull:

ie. */deh₃-/ “jap” : ind. vj. *ádāt* “ka dhënë”, gr. ἔδωκα “dhashë”,
lat. *dō* “jap” etj., pranë ie. (pj.) */dh₃-to-/: gr. δότος, lat. *datus*
“dhënë” etj.

2. Sjellja e fonemave laringale ie. në mjedisin fonologjik rrethues

Krahas realizimeve alofonike të segmenteve të veçanta, të kushtëzuara këto me pozicionin e tyre në sintagma të caktuara, diktohen për fazat e hershme të zhvillimit gjuhësor (faza ie. e vonë dhe ajo pasie. e zhvillimit gjuhësor) edhe një numër shndërrimesh kombinatorë që kanë ndikuar kryesisht marrëdhëniet përndarëse (= distributive) brenda klasës së fonemave zanore. Në bashkëlidhje me një fonemë laringale zanorja e shkurtër ie. */e/ u është nënshtruar sipas rastit shndërrimeve në timbër dhe/ose (sikurse edhe zanoret e tjera të shkurtra) atyre në gjatësi. Ndër dukuritë më kryesore⁸ përmendim:

⁶ Meier-Brügger 2000, 98.

⁷ Ky tipar realizohet kryesisht në strukturat fjalë- dhe formëformuese me shkallë apofonike zero. Në aspektin fonetik vokalizimi shpjegohet nga disa indoevropianistë me përfitim të një zanoreje embrionale në pozicion midis laringalit /H/ dhe bashkëtingëllores prijëse (shih Mayrhofer, 1986, f. 138; Meier-Brügger 2000 106), një dukuri e ngjashme kjo me përfitim të ashtuquajturës *Schwa secundum* (shih Demiraj, B. 1989 81vv.)

⁸ Për një pasqyrë të hollësishme të këtyre zhvillimeve mund të konsultohet literatura e dhënë në shën. 2.

a) *Shndërrime në timbër të zanores ie. */e/*

Në fqinjësi të pandërmjetme me njëërën ndër fonemat laringale ie. */h₁, h₂, h₃/ zanorja e shkurtër */e/ ose e ka ruajtur të pacenuar timbrin e saj (në bashkëlidhje me */h₁-/, ose është shndërruar rregullisht në */a/, përkatësisht në */o/ (në bashkëlidhje me */h₂-/, */h₃-/). Të gjitha fonemat e tjera zanore, duke përfshirë këtu edhe ie. */ē/, e kanë ruajtur timbrin e tyre në mjedisin fonologjik në fjalë. Këto shndërrime janë përfutuar në fazën e përbashkët të zhvillimit gjuhësor ie.

Rregulla (2): ie. */e/ → ie. */e, a, o/ | $\begin{matrix} \circ & H_{(1,2,3)} & \circ \\ \# & & \# \end{matrix}$

Rregulla (3): ie. */e/ → ie. */e, a, o/ | $\begin{matrix} \circ & H_{(1,2,3)} & \circ \\ \# & - & \# \end{matrix}$

Shembuj:

ie. */h₁es-mi/ “jam”: ind. vj. *ásmi*, gr. (hom.) εἰμί, arm. *em* “id.”, pranë (e pakr.) */h₁es-m̄/: shq. (Buz./dial.) *jesh-ë* etj.

ie. */h₂ent-i/ “kundrejt”: het. *hant-i* lok. “në anën e parme”, ind. vj. *anti* “kundrejt”, gr. ἀντί “kundrejt, para”, lat. *ante* “para”, shq. (vj.) *ndë* etj.

ie. */h₃edo-(C-)/ “erë, aromë”: lat. *odor*, arm. *hot-oy*, gr. ὀδμή, shq. (g.) *āmë(z)* “id.”.

b) *Shndërrime në gjatësi*

Faza e parë e degëzimit dialektor të gjuhës bazë ie. (faza pasie. e zhvillimit gjuhësor) u shoqërua me procesin e rrëgjimit të laringaleve ie. në realizimin e tyre bashkëtingëllor, proces ky që përfshiu thuajse të gjitha degët kryesore ie. (me përjashtim të degës anatolike, shih shën. 4). Në pozicion para një bashkëtingëllorje ose në pozicion tejfundor ky rrëgjim ndikoi në zgjatimin kompensator të të gjitha zanoreve paraprijëse të shkurtra, pavarësisht nga natyra e fonemës laringale.

Rregulla (4): ie. */e, a, o, i, u/ → pasie. */ē, ā, ō, ī, ū/ | $\begin{matrix} \circ & H.C & \circ \\ \# & - & \# \end{matrix}$

= ie. */V → pasie. */V̄ | $\begin{matrix} \circ & H.C & \circ \\ \# & - & \# \end{matrix}$

Shembuj:

ie. */meh₁n-s/ “muaj”: ind. vj. *mās-*, gr. μῆν, lat. *mēnsis*, shq. *muaj*.

ie. */meh₂tër/ “nënë”: ind. vj. *mātár*, lat. *māter* “id.”, shq. *motër*.

ie. */deh₃-no-m/ “të dhënë”: ind. vj. *dānam* “dhuratë”, lat. *dōnum* “id.”.

c) *Vokalizim përkatësisht bjerrje e plotë e alofoneve rrokjebartës*

Sikurse bashkëtingëlloret likuide edhe fonemat laringale ie. shfaqeshin me tiparin [+ rrokjeformues] në pozicion midis dy bashkëtingëlloreve (rregulla nr. 1; § I/1). Në periudhën drejt formëzimit të degëve të veçanta ie. alofoni laringal rrokjeformues (*[H̥]) ose i është nënshtruar vokalizimit të plotë, ose është bjerrë (në shumë gjuhë) pa lënë gjurmë:⁹

Rregulla (5): ie. *[H̥] → pasie. V/∅ | ° C _ C °
#

Shembuj:

ie. */keh₁s-mi/ “udhëzoi, drejtoi”: ind. vj. (3. nj.) *śāsti* “mëson; thërret”, pshq. **θē^m* > *thom*, (e riformuar për nga tipi) lat. *cēnseō* “vlerësoj”, kundrejt:

ie. (mb. foljor) */kh₁s-no-/: pshq. (pjes.) **θanⁿ*- > T *thënë*, G *thänë*.

ie. */b^horHg²-/: got. *baírhts* “i kthjellët, i qartë, i ndritshëm”, pshq. **barð*- > (i) *bardhë*.

d) *Aspirim dhe/ose zëshmim i mbylltoreve paraprijëse*

Bjerrja e laringaleve ie. */h₂/, */h₃/ ka shkaktuar shpesh (por jo rregullisht) aspirim përkatësisht zëshmim të bashkëtingëllores mbylltore paraprijëse, khs.:

Shembuj:

ie. (e. nj.) */ponteh₂-s/, (gj. nj.) */p_ṅth₂-es/ “shteg”: av. *pantā*, *paθō* “id.”

ie. */roth₂-o-s/ “rreth”: ind. vj. *rātha-* “karrocë (me rrota)”, shq. *rreth* (sh. *rrathë*), lat. *rota* “rrotë”.

ie. */peh₃-/ “pi”, (me dyfishim; 3. nj.) */pí-ph₃-ti/: ind. vj. *píbatī*, lat. *bibit* “id.”, ir. vj. *ibit* (< **pibeti*) “të pini!”.

⁹ Kushtet fonologjike të bjerrjes së laringalit në këtë pozicion mbeten gjithsesi për t’u sqaruar; shih për këtë Beekes 1995 142v.

II. Mundësitë e zbatimit të teorisë së laringaleve në studimin diakronik të shqipes

Ndryshimi i paradigmes që përjeton gjuhësia historike-krahasuese ie. prej më se një gjysmë shekulli ka përcjellë si reaksion zinxhir zbatimin e sistemit “të ri” fonologjik ie. edhe në studimin diakronik të degëve dhe gjuhëve të veçanta ie. Hartimi i kompendiumeve të rinj mbi bazën e sistemit të risuar fonologjik ie. paraqet ndërkohë një cikël thuajse të mbyllur për gjuhët klasike ie. si indishtja e vjetër, greqishtja, latinishtja, hetishtja etj., ndërkohë që edhe fjalorët etimologjikë të gjuhëve përkatëse janë në përpunim e sipër.¹⁰

Sigurisht që ky reaksion nuk bëhet thjesht për hir të premisë metodologjike, sipas së cilës është sistemi gjuhësor i rindërtuar ie. ai që përbën pikënisjen e evolucionit të mëvetësishëm të degëve dhe gjuhëve kryesore ie. Në instancë të fundit janë gjuhët ie. ato që ofrojnë materialin gjuhësor, duke mundësuar kështu vetë rindërtimin e kësaj baze fillestare. Ai është më fort rrjedhojë e shkëmbimit dhe bashkërendimit të informacionit midis indoevropianistikës dhe filologjive të gjuhëve të ndryshme ie. në punën për rindërtimin e atyre fazave të (krye)hershme të evolucionit gjuhësor, për të cilat mungon jo vetëm dokumentimi shkrimor, por edhe siguria në saktësimin e kontakteve ndër-gjuhësore.

Shkëmbimi dhe bashkërendimi i këtij informacioni midis albanologjisë historike dhe indoevropianistikës është më se i mundshëm,¹¹ për të mos thënë i domosdoshëm në pamjen e re që ka marrë indoevropianistika dhjetëvjeçarët e fundit, aq më tepër kur është fjala për çështje që mbeten ende të pazgjidhura (shterueshëm) për ato faza të evolucionit historik të protoshqipes që u paraprijnë kontakteve intensive me latinishten dhe greqishten e vjetër.

Pa dashur të dal nga tema mund të sjell si shembull dysinë e fonemave vibrante /r/ ~ /r̄/ në fondin e trashëguar ie. të shqipes, kundërvënia e të cilave realizohet në çdo pozicion të fjalës. Sigurisht që

¹⁰ *Gramatika historike*, fjalorë etimologjikë të rinj dhe monografi të posaçme janë botuar (ose janë në botim e sipër) për gjuhët kryesore ie.; khs. ndër të tjerë: Winter (ed.), 1965; Beekes, 1969; Rix, 1976; Mayrhofer EWAia; Schrijver, 1991; Rasmussen (ed.), 1994; Melchert, 1994; Meiser, 1998; Matzinger, 2006, Beekes, 2008, De Vaan, 2008 etj.

¹¹ Ndër gjuhëtarët indoevropianistë që zbatojnë këtë teori në fushë të shqipes dallojmë: Minshall, 1956, 627vv.; Hamp (sidomos), 1965, 123 (kundër tij Ölberg, 1972, 121vv.); Huld, 1984, Kortlandt, 1984, 243vv.; 1986, 38vv.; Beekes, 1995, 260vv., Matzinger, 2006. Për qëndrimet e ndryshme ndaj saj në literaturën albanologjike shih: Sh. Demiraj, 1996; B. Demiraj, 1997; 1998 143vv.; Topalli, 2000, 61vv., 2007, *passim*.

nuk mund të vihet më në diskutim mendimi që vibrantja e thjeshtë /r/ vijon pandërmjetshëm simotrën e saj të vetme në sistemin e rindërtuar fonologjik ie. (: */r/) dhe që pendanti i saj /r̄/ në trup dhe në fund të fjalës është rezultat i asimilimit të grupit të dikurshëm (shq.) */rn/ ose për arsye ekspresive.¹² Më i ndërlikuar paraqitet shpjegimi diakronik i kësaj kundërvënieje në pozicion nistor në njësi të tilla si: *rjep*, *regj* kundrejt *rreth*, *rrënjë*, *rrjedh* etj., burimi ie. i të cilave është më se i sigurt.

Një orientim të parë në zgjidhjen e këtij problemi na e jep krehja e elementit latin të shqipes, ku arrijmë të fitojmë proporcione të qarta, si p.sh.:

lat. /r-/	~	shq. /r̄-/	lat. /Vr-/	~	shq. /r-/
radia	>	rreze	arēna	>	rërë
rarus	>	rrallë	aeramen	>	rem
resina	>	rrëshirë	erīca	>	riq

Po të marrim parasysh që bjerrja e zanoreve të patheksuara nistore është një dukuri bukur e hershme e shqipes, atëherë nuk paraqet vështirësi as deduksioni, sipas të cilit një /r-/ nistore në fondin autokton të shqipes duhet të ketë qenë në zanafillë e paraprirë nga një zanore e patheksuar, e cila me kohë (të paktën në periudhën e ndikimit latin të shqipes) i është nënshtruar rrëgjimit të plotë.

Ky deduksion që është më se bindës, hap megjithatë një problem tjetër jo pak të vështirë për t'u zgjidhur, pasi shtyhet në kohë në një periudhë të hershme të evolucionit të (proto)shqipes, për të cilën nuk sigurojmë dot material të mjaftueshëm prej fondit të kontakteve ndërghjuhësore.

Është fjala këtu për burimin e kësaj zanoreje paraprijëse, të cilën e deduktojmë fillimisht thjesht për të shpjeguar përfitim e kundërvënies së fonemave /r-/ ~ /r̄-/ në pozicion nistor. Në këtë rast, përqsja e materialit gjuhësor ie. të shqipes me atë të latinishtes (por edhe me atë të shumë gjuhëve ie. si indishtja e vjetër, gjuhët baltike etj.) nuk na ndihmon aspak, madje përcjell vetëm kundërthënie me deduktimin e mësipërm, khs.:

lat. *rapiō* ~ shq. *rjep* ~ lit. *ap-rėpiu* “mbështjell, përfshij”

¹² Meyer, 1892 70vv.; Literaturë thujse shteruese te Topalli, 2001, 263vv. Për etimonet e njësive të cituara në tekst shih Meyer, 1891, Çabej, SE, B. Demiraj, 1997, *passim*.

kundrejt

lat. *rota* ~ shq. *rreth* (< **raθ*, sh. *rrathë*) ~ ind. vj. *rátha*- “karro”

Një situatë krejt tjetër paraqitet po të përqasim të njëjtin material të shqipes me atë të greqishtes së vjetër. Njësisive shqipe me /r̄-/ të fortë nistore u përgjigjen gjegjëset e tyre me një vibrante të forcuar (me *spiritus asper*) në greqishte (: <ῥ>), ndërsa ato me një /r-/ të thjeshtë përqasen bindshëm me gjegjëse që nisin me një zanore, e cila ndiqet pandërmjeshëm nga vibrantja e thjeshtë (: <Vρ->), khs.:

gr. <ῥ>	~	shq. /r̄-/	gr. <Vρ->	~	shq. /r-/
ῥάπυς	~	<i>rrepë</i>	ῥέπτομαι	~	<i>rjep</i>
ῥάπτω	~	<i>rrah</i>	ῥεύγομαι	~	<i>regj</i>
ῥᾶδιξ	~	<i>rrënjë</i>	ῥορούω	~	<i>ra</i> (kr. thj.)
ῥηχός	~	<i>rrodhe</i>	ῥυθρός	~	(<i>f</i>) <i>ruth</i>
ῥᾶξ	≥	<i>rrush</i>	ῥωέω	~	<i>resht</i> (f.)

Proporcioni i ri që fitojmë gjatë përqasjes së materialit të shqipes me atë të greqishtes së vjetër, e përforcon edhe më shumë deduksionin fillestar lidhur me rrugën e mënyrën e përfutimit të dysisë fonematike /r̄-/ ~ /r-/ në pozicion nistor në gjuhën shqipe. Megjithatë çështja nuk mund të quhet ende e zgjidhur. Shfaqet një problem i ri, që shtyhet në kohë të paktën deri në periudhën e formësimit të degëve të veçanta ie. Është fjala këtu për vetë burimin e një zanoreje nistore në njësitë e fondit ie., për të cilën nuk ndeshen gjegjëset përkatëse në latinishte e në shumë gjuhë të tjera ie.

Sigurisht që nuk është detyrë e mirëfilltë e albanologut të ndjekë zanafillën e kësaj dukurie në periudhat e evolucionit të përbashkët gjuhësor ie. Por në rastin konkret është më se i mjaftueshëm konsultimi i kodekseve të indoevropianistikës moderne, të cilët na sigurojnë se një dukuri e ngjashme me atë të shqipes dhe të greqishtes shfaqet edhe në armenishte, frigishte e (pjesërisht) në hetitishte. Është fjala këtu për dukurinë (me karakter dialektor ie.) të vokalizimit të laringaleve dhe të ruajtjes si të tillë në pozicion nistor para një bashkëtingëlloreje në këto gjuhë/degë ie., ndërkohë që në gjuhët/degët e tjera ie. ato duhet të jenë rrëgjuar që në statusin e tyre fillestar (= fonemë laringale).¹³

¹³ Për një paraqitje të detajuar të kësaj dukurie dhe bashkëlidhjen e saj me dysinë fonematike /l/ ~ /l/ në shqipe shih B. Demiraj, 1994 57vv.

III. Përfundim si nismë paraprake

Dukuria e mësipërme dhe shtjellimi i saj i shkon përshtat dhe mundëson më së miri zbatimin e teorisë së laringaleve ie. në albanologji, e kushtëzuar kjo sigurisht me studimin e fazave të (krye)hershme të evolucionit të mëvetësishëm të shqipes si edhe me atë të pozicionit të saj në arealin gjuhësor ie. Si e tillë ajo përforcon dhe plotëson më tej rezultatet e derisotme të fonologjisë historike të shqipes, sikurse do të rrekemi t'i provojmë në vijim të këtij studimi.

IV. Zhvillime të laringaleve ie.

***/h₁/ */h₂/, */h₃/ (*/H/, *[H̥]) në shqipe**

Zhvillimi i laringaleve ie. në shqipe rezulton të jetë shumëdrejtimësh, duke u kushtëzuar, ndër të tjera: prej pozicionit të tyre (në fillim, në trup ose në fund të fjalës), prej mjedisit fonologjik rrethues, përkatësisht prej realizimit të tyre bashkëtingëllor ose (alofonik) rrokjebartës brenda strukturave morfonemike të fjalë- dhe formëformimit. Shumë çështje lidhur me rrugën e zhvillimit, përkatësisht me ndikimin e tyre në evolucionin e fonemave fqinjë mbeten ende për t'u sqaruar.

4.1. Në pozicion nistor

4.1.1. Para zanoreve

a) ie. */h₁/-: (p)shq. ø (para */i/, */u/ mungojnë shembuj të sigurt)

- ie. */h₁esmi/: pshq. */emm(-)/ > shq. *jam* (tash. I nj.),
- ie. */h₁opi-ro-/: pshq. */apir-/ > shq. (*i*) *epër*, lidhet etimologjikisht me gr. ὄπιθε(v) “prapa, pas”.

b) ie. */h₂/-, */h₃/-: pshq. */h/- (para ie. */e(i)/, */u/, */i/) dhe ø (para ie. */o/)

→ shq. (t., g.) /h-/, (dial.) ø:

- ie. */h₂e_id^hos/: shq. (*h*)*éthe* f. (pl. tant.), khs. gr. αἴθεος “djegie, zjarr”,
- ie. (du.) */h₃erg^hih₁/: pshq. */hardī/ > shq. *hért* f. (sh.), lidhet etimologjikisht me gr. ὄργειος (sh.), arm. *orjik*^c (sh.) “id.”,
- ie. */h₂id^h-/: shq. (*i*) *hídhët*, (*h*)*ídhët* (< *hidh-të*) mb., lidhet etimologjikisht me gr. ἰθαρός “i çelët”,
- ie. */h₂uto-/: shq. *hut* ndf. “kot; bosh”, khs. gr. αὔτως “më kot”.

→ shq. ø:

- ie. */Hosk̥-/: shq. *ah* m., arm. *hac*^c*i*, gj. l. vj. *asc* “lloj frashëri”,

- ie. */h₂oǵ-/ : shq. (i) *áthët, áthtë* (< *ath-të*) mb., khs. lat. *acidus* “id.”.

c) shq. **/h/- (: */h₂/, */h₃/) duhet të jetë bjerrë shumë herët (nëpërmjet një procesi disimilues) në pozicion para një diftongu ie. më */-u/. Një bjerrje e hershme e (p)shq. **/h-/ (: ie. /H/) mund të mëtohet edhe për njësi të ndryshme leksiko-gramatikore me theks burimor dytësor ose të dobësuar qysh herët (pjesëza të ndryshme proklitike dhe enklitike):

- ie. */h₂eug-/ : pshq. */haug-/ > shq. *ag* m., khs. gr. *αὐγή* “id., drita e ditës”,
- ie. */h₂euh₁-(et/s)-/ : pshq. */ha_u-et/s-/ > shq. *aft* m., *afsh* m., lidhet etimologjikisht me gr. *ἀύτη* “frymë; afsh i zjarrit”,
- ie. (temë pron.) */h₂eu-/ : pshq. */ha_u/ > shq. {a-} pjesëz deiktike (si gjymtyrë kompozicionale në sistemin përemëror të shqipes),
- ie. */h₂en/ : shq. *a?* (pjesëz pyetëse), khs. gr. *ἄν*, lat. *an*.

4.1.2. Para likuideve dhe hundoreve rrokjebartëse

Ato janë vokalizuar, sikurse ne greqishte (“Lex-Rix”), duke tërhequr majën e theksit mbi vete në sekuencat ie. *(-)H₁₋₃R̥.C-, *(-)H₁₋₃N.C-, në të cilat HR̥, HR̥: pshq. VR, VN:

→ shq. VR:

- ie. (*h₂rt̥ko-/ : *h₂rk̥po-/ : pshq. */arθ-/ > shq. *arθ > *ar (~ sh. dial./Bogdani *ár-a*), përndryshe gjithmonë e zgjeruar më {i}¹⁴, khs. (t., g.) *arí* m., khs. gr. *ἄρκτος* “id.”,
- ie. (*h₂rh₃-uo-/ : *h₂ruo-/ : pshq. */aruā/ > shq. *arë* f., khs. lat. *arvum* “tokë bujqësore”.

→ shq. VN:

- ie. */h₁nd^he-/ : pshq. */end(h)-/ > shq. *ëndem* fol. (refl.), khs. gr. *ἐνδεῖν* “vij”,

¹⁴ Bjerrja e fundores së temës /-θ/, që mbart gjithkund në shqipe funksion deminutiv-hipokoristik, dhe zgjerimi më pas me formantin {-i}, duhen parë pas gjase si rrjedhojë e një procesi tabuizimi (sikurse edhe në gjuhë të tjera ie.) që duhet të ketë përjetuar ky emër, përkatësisht bartësi i tij në (proto)shqipe.

- ie. $*/h_1\eta_3men-/$: pshq. $*/h_1\eta_3men-/$: pshq. $*/enmen-/$ > shq. $*/émen-/$ > (t.) *émër*, (g.) *ëmën* m., khs. gr. ὄνομα, sll. vj. k. *ime* “id.”.

4.1.3. Para gjysmëzanoreve

ie. $*/Hj̄-/$, $*/Hū-/$: pshq. $*/(V)j̄-/$ (ndoshta [j]), $*/(V)ū-/$ (ndoshta [u])

→ shq. /j/ <gj>:

- ie. $*/(H)jeh_3s-/$: pshq. $(-)*/(V)jōś-/$ > shq. *(n)gjesh* fol. “lidh brezin, rripin”, lidhet etimologjikisht me gr. ζώννυμι “id.”.

→ shq. /v/-:

- ie. $*/ūos-(e)jō-/$: pshq. $*/ūašej-/$ > shq. *vesh* fol., khs. ind. vj. *vāsáyati* “id.”,
- ie. $*/h_2ūer-o-/$, $*/h_2ūor-(e)jō-/$: pshq. $*/Vūer-/$, $*/Vūarej-/$ > shq. *vjerr*, *var* fol., khs. lit. *sveñti* “peshoj”, gr. αείρω “ngre lart”.

4.1.4. Para bashkëtingëlloreve

a) Sikurse shqyrtaam hollësisht më lart (§ II) vërejmë gjurmë të sigurta vokalizimi të laringaleve nistore ie. në protoshqipe, të paktën para bashkëtingëllores vibrante $*/r/$. Kjo zanore iu nënshtrua më pas një procesi rrëgjimi të plotë, sikurse të gjitha zanoret nistore të patheksuara të shqipes që nuk mbart(n)in funksion gramatikor: ie. $*/Hr-/$: pshq. $*/Vr-/$ (ndoshta $*/[ar-]$) > shq. /r/ <r->, në dallim me ie. $*/r-/$, $*/sr-/$, $*/ur-/$: pshq. $*/r/$ [r̄] > shq. /r̄/ <rr->. Shpërndarja komplementare zanafillëse përkon plotësisht me zhvillimet fonologjike përkatëse në greqishte (ie. $*/Hr-/$: gr. Vρ-kundrejt ie. $*/r-/$, $*/sr-/$, $*/ur-/$: gr. ρ-):

- ie. $*/h_1reug-/$: pshq. $*/Vre(u)g-/$ > shq. *regj* fol., lidhet etimologjikisht me gr. ἐρεύγομαι “gromësim”,
- ie. $*/h_1rep-o-/$: pshq. $*/Vrep-/$ > shq. *rjep* fol., khs. gr. ἐρέπτομαι “id.”,

b) Për shkak të bjerrjes së zanoreve nistore të patheksuara qysh në fazat e hershme të zhvillimit gjuhësor bën sot për sot të pamundur sqarimin e çështjes, nëse një laringale nistore ka përshkuar në protoshqipe të njëjtën rrugë evolutive para çdo bashkëtingëlloreje.

Shënim: Lidhur me moshën e bjerrjes së zanoreve të patheksuara nistore të shqipes qofshin këto burimore apo rezultat i vokalizimit të laringaleve, mund të mëtohet me siguri si kronologji relative parakohësia ndaj procesit të bjerrjes së gjegjëseve të gjata. Këtë përfundim arrijmë gjatë hetimit të dyzimit të likuideve /l/: /ʎ/ në gjuhën shqipe, khs.:

- ie. */leh₁d-/ : pshq. */lēd-/ > */lāð-/ > shq. *lodh* fol., khs. gr. (Hes.) ληδεῖ· κοπιᾶ,

sikurse:

- ie. */h₂lo₁-d-/: pshq. */Vlájid-/ > shq. *ledh* m., prus. vj. *laydis* “id.”,

kundrejt:

- pshq. */ōlénā/ > */Vłana/ > (t.) *llërë*, (g.) *llānë* f., khs. gr. ὠλένη “id.; bërryl”.

4.2. Në trup të fjalës

4.2.1. Ndërmjet zanoreve

a) ie. -*/iH/-, -*/uH/-: (ndoshta) pshq. -*/ij/-, -*/uɥ/-

→ shq. /j/-, /u/-:

- ie. */d^hih₁ol-io-/: pshq. */d(h)ijall-/ > shq. *djälë* m., lidhet etimologjikisht me lat. *filius* “bir”,
- ie. */kluH-eh₁-/: pshq. */kluɥē-/ > shq. (Buzuku) *klúonj*, (t. dial., arb. Gr./It.) *klúanj*, (t.) *qúaj*, (g.) *qú(e)j* fol., khs. lat. *clueō* “id.”.

b) Zhvillimi pas ie. */e/, */o/, */a/ mbetet për t’u sqaruar.¹⁵

4.2.2. Në bashkëvajtje me likuidet dhe hundoret rrokjesore

a) Në sekuencat CRHC dhe ɥRHC grupi RH (= të ashtuquajturat sonante të gjata ie.) është shndërruar në pshq. */ra/, */la/ (për sekuencat CŃHC, ɥŃHC mungojnë shembuj të sigurt)¹⁶:

→ shq. /ra/ (sipas rastit i metafonizuar në /re/):

¹⁵ Këtu nuk mbajmë parasysh ndryshimet në timbër të zanores */e/, të cilat janë përfutur qysh në fazën e zhvillimit të përbashkët gjuhësor ie.

¹⁶ Për sekuencat HR(H)C dhe HŃ(H)C shih më lart § 4.1.2.

- ie. $*/b^h rHg-o-/:$ pshq. $*/b(h)rað- / >$ shq. *bredh* m. “bredh, (dial.) larsh; lis”, khs. ind. vj. *bhūrjā-* “lloj mështekne”,
- ie. $*/u rHd(V)-/:$ pshq. $*/(u)rad-(nĭā) / >$ shq. (t.) *rrënjë*, (g.) *rrā(n)jē* f., lidhet etimologjikisht me lat. *rādīx* “id.”.
- shq. $/la/$ (sipas rastit e metafonizuar në $/le/$),
- ie. $*/p_l h_2-ko-/:$ pshq. $*/plak- / >$ shq. *plak* (~ sh. *pleq*) m./mb., khs. lit. *pilkas* “gri, i thinjur”,
- ie. $*/u_l Hg-/:$ pshq. $*/(u)lag- / >$ shq. *lag* fol., khs. lit. *vilgyti* “id.”.

b) Në sekuencën CRHV (~ CNHV) grupi RH shndërrohet në pshq. $*/aR/$ pranë $*/uR/$ (pas një labiovelareje tektale dhe $*/u/$)

- shq. $/aR/$ (sipas rastit e metafonizuar në $/eR/$):
- ie. $*/p_r Hos/:$ pshq. $*/para/ >$ shq. *pārë* ndf., khs. ind. vj. *purās* “id.”, gr. *πάρως* “më parë; para”,
- (?) ie. $*/d_m h_2-o-/:$ pshq. $*/dam- / >$ shq. (sh. i singularizuar) *dem* m., khs. ir. vj. *dam* “ka”, më tej gr. *δαμάλης* “dem”.
- shq. $/uR/$:
- ie. $*/g^u rH-í-/:$ pshq. $*/guri/ >$ shq. $/gur/$ m., khs. ind. vj. *giri-* “mal”, lit. *gìre* “pyll (në mal)”,
- ie. $*/g^u lH-(e)i-/:$ shq. *ngul* (< $*/-n-gull- /$) fol., lidhet etimologjikisht me lit. *gėlti* “id.”, *gilti* “zë të dhëmbë (plaga)”,
- ie. $*/u_n H-o-/:$ (p)shq. $*/un- / >$ (t.) *u*, *urí*, (g.) *ũ* f., lidhet etimologjikisht me ind. vj. *vānas-* “kërkesë, nevojë, dëshirë (për diçka)”.

4.2.3. Ndërmjet një zanoreje dhe një bashkëtingëlloreje

ie. VHC: pshq. YC krahas ndryshimit të mëhershëm të timbrit të ie. $*/e/$ (shih më lart § 2.2.b):

a) ie. $*/eh_2/ > */ā/:$ pshq. $*/ā/$

- shq. $/o/$:
- ie. $*/meh_2 r/$ “nënë”: pshq. $*/mātri/ >$ shq. *mótër*, *mótrë* f., lat. *māter* “nënë”,
- ie. $*/b^h u_e h_2-t-/:$ pshq. $*/b(h)uāt- / >$ shq. *bótë* f. “dhe, tokë; botë” lidhet etimologjikisht me ind. vj. *bhū-*, *bhūmi-* “dhe, tokë”.

- b) ie. */eh₁/ > /ē/: pshq. */ē/ (ndoshta [ɛ:]) > */ā/
 → shq. /o/:
 - ie. */meh₁-t-/: pshq. */mēt-/ > */māt-/ > shq. *mot* m. “periudhë kohore (e një viti), vit; kohë”, khs. lit. *mėtas* “vit; kohë”,
 - ie. */d^heh₁-teh₂-/: pshq. */d(h)ētjā/ > shq. *dósë* f. “femra (e dërrit); kafsha mëmë”, lidhet etimologjikisht me ind. vj. *dhātrī-* “mëndeshë, nënë”.
- c) ie. */eh₃/, */oH/ > */ō/: pshq. */ō/
 → shq. /e/:
 - ie. */Hoĸteh₃/: pshq. */aktō-(tā)/ > shq. *tétë* num., khs. gr. ὀκτώ “id.”,
 - ie. */bloh₁-ro-/: pshq. */blōr-/ > shq. (*i*) *blérë*, *blértë* mb., khs. lat. *flōrus* “blu, i verdhë”.
- d) ie. */ī/ (*iH/): pshq. */ī/
 → shq. /i/:
 - ie. */d^hiH-to-/: pshq. */d(h)īt-/ > shq. *dítë* (pranë t. *ditur(ë)*), g. *ditun* pj. e *di* fol., khs. ind. vj. *dhūtā-* pj. “njohur”,
 - ie. */trih₂/: pshq. */trī/ > shq. *tri* num. (f.), khs. lat. *tria* “id.”.
 → shq. /y/ shpesh (por jo rregullisht) në mjedis fonologjik labializues:
 - ie. (du.) */(h₃)ok^hi₁/: pshq. */ak^hī/ > shq. *sy* m. (nj./sh.), khs. gr. ὄσσε (du.) “sy”,
 - (*pih₃-tjo-) pshq. (-n-)*pītjo- > shq. *mbys/t* fol., prejfoljor i *pi* fol.
- e) ie. */ū/ (*uH/): pshq. */ū/ (→ nd. [y])
 → shq. /i/ në pozicion fundor:
 - ie. */tuh₂/: pshq. */tū/ > shq. *ti* pr. vet. II (n. nj.), khs. lit. *tū* “id.”,
 - ie. */nuH/: pshq. */nū/ > shq. *ni* ndf. “tani”, khs. lit. *nū* “id.”.
 → shq. /y/ në fillim ose në trup të fjalës:
 - ie. */luH-mo-/: pshq. */lūm-/ > shq. *lym* m., khs. gr. λῦμα “pisllek; pellg i përbaltur”.
- 4.2.4. Në pozicion ndërmjet një bashkëtingëlloreje dhe një zanoreje laringalet ie. janë bjerrë në shqipe (duke ndryshuar sipas rastit timbrin e një */e/-je zanafillëse), khs.:

- ie. */mh₂-ent-/: pshq. */mand-/ > shq. (t.) *mënd* fol., pranë pshq. */mand-ĩ-/ > shq. (t.) *mëz*, (g.) *mãz* m.,
- ie. */sth₂-ent-(ie_{h2}-)/: pshq. */standiã/ > shq. (t.) *shtëzë*, (g.) *shtãzë* f.,
- ie. */dh₂-eio-/: shq. *daj* fol.,
- ie. */dh₁-eio-/: shq. *dej*, *deh* (< *de-h), (refl.) *dëhem* fol.

4.2.5 Gjurmë të rralla të veprimit të dikurshëm të laringaleve */h₂/, */h₃/ (dhe /H/ < (?) */h₁/) vërehen deri diku edhe në bashkëlidhje me një mbylltore paraprijëse.

Frikatizim:

- ie. */roth₂-/: shq. (g. dial.) *rrath*, (me metafoini t., g.) *rreth* (e. nj) ~ *rráthë* (e. sh.) m., khs. ind. vj. *rátha*- m. “karrocë”, lat. *rota* “rrotë”. Vetëm duke pranuar një ndikim të laringalit ndjekës mund të shpjegohet bindshëm frikatizimi i mbylltores dhëmbore ie. */t/ → shq. /θ/.

Një proces të ngjashëm mund të përsiasim edhe për rindërtimin e paraformës së njësisë së trashëguar (t., g.) *djáth(ë)* n., m.: ie. */d^hed^hH/ (: */d^he-d^hh₁/), khs. ind. vj. *dádhi*- “qumësht i thartuar”, më tej prus. vj. *dadan* “qumësht”.

4.2.6. Ndërmjet bashkëtingëlloreve

a) ie. */[H] ([h₁], [h₂], [h₃]): pshq. */a/ ose ø

→ shq. /a/ (sipas rastit e metafonizuar në /e/):

- ie. */mh₁t-jo-/: pshq. */matĩ-/ > shq. *mas/t* fol., lidhet etimologjikisht me lat. *mētiōr* “id.”,
- ie. */sth₂t-/: pshq. */stat-/ > shq. *shtat* m., *mbështes/t* fol. (: *mbështes/t*), khs. russ. *stat* ‘id.’, lat. *status* “gjendje”,
- ie. */lh₂-skō-/: (p)shq. */lah-/ > *leh* fol. (sidomos II-III nj.), khs. gr. λάσκω “gërthas”.

→ shq. ø:

- ie. */b^horHg^o-/: pshq. */b(h)arð-/ > shq. (i) *bárdhë* mb., khs. got. *bairhts* “i kthjellët”.

4.3. Në pozicion fundor

a) */H/ është bjerrë pas ngjyrimit përkatësisht zgjatimit të zanores paraprijëse:

- formanti mocional (e. nj. f.) $-\{eh_2\}-$ $-\{aH\}$: pshq. $-\{\bar{a}(h)\}$
> shq. $-\{\bar{e}\}$, khs. *plak* m. ~ *plak-ë* f.
- shenjuesi i dualit (e.) $-\{ih_1\}$: $\{-iH\}$: pshq. $-\{\bar{i}(h)\}$ > $-\{\bar{i}\}$
> shq. \emptyset , khs. ie. $*/du\text{̥}o-ih_1/$: (p)shq. $*/du\bar{i}/$ > *dy*, khs. ind. vj.
d(u)vé n., f. „dy”, let. *divi* m. f. “dy”.

b) Zhvillimi pas bashkëtingëlloreve mbetet i pasqaruar.

V. Facit

Në mbyllje të kësaj paraqitjeje të thukët rreth zhvillimeve të mundshme në shqipe të tingujve laringalë të rindërtuar për fazën e përbashkët të zhvillimit gjuhësor ie., lejohemi të ritheksojmë shkurt se zbatimi me akribi shkencore i teorisë së laringaleve ie. jo vetëm mundëson por nxit si kërkesë e kohës ndryshimin e paradigmës për studimet diakronike të shqipes në arealin kulturor-albanologjik shqiptar, duke hapur kështu një perspektivë të re studimi e për rrjedhojë i mundëson kësaj gjuhe vendin që i takon në indoevropianistikën bashkëkohore. Në këtë mënyrë edhe profecia e Çabejt fiton më shumë kuptim.¹⁷

Bibliografi

BEEKES, R.	1969	<i>The Development of the Proto-Indo-European Laryngeals in Greek</i> , The Hague – Paris.
	1988	“Laryngeal Developments: A Survey”, në: <i>Die Laryngaltheorie und die Rekonstruktion des idg. Laut- und Formensystems</i> , Heidelberg, f. 59-105.
	1995	<i>Comparative Indo-European Linguistics</i> , An Introduction, Amsterdam – Philadelphia.
	2009	<i>Etymological Dictionary of Greek</i> , Leiden.
CUNY, A.	1912	“Indo-européen et sémitique”, në: <i>Revue de</i>

¹⁷ Pjesa e parë e këtij punimi (§ I – III) paraqet një variant me pak ndryshime prej botimit të parë krejt të palexueshëm të punimit me titull *Për njohjen dhe zbatimin teorisë së laringaleve ie. në studimin diakronik të shqipes*, botuar në përmbledhjen “Eqrem Çabej dhe kultura shqiptare (Konferencë Shkencore Ndërkombëtare me rastin e 95-vjetorit të lindjes së Prof. Eqrem Çabejt)” (Gjirokastër, më 23 maj 2003), Tiranë 2004, f. 129-143. Pjesa e dytë (§ IV) është një paraqitje e përmbledhur e studimeve etimologjike të autorit, të botuara në librin “Albanische Etymologien”, Leiden – Atlanta 1997.

- ÇABEJ, E. 1986 *phonétique* 2, f. 101vv.
 “Hyrje në studimin krahasimtar të gjuhëve indoevropiane”, në: *Studime Gjuhësore VII*, Prishtinë, 1986 (= SGJ).
 SE *Studime etimologjike në fushë të shqipes*, Bleu I-IV, Tiranë 1976-.
- DEMIRAJ, B. 1989 “Çështje të trajtimit diakronik të numërorit katër. *Schwa secundum* në gjuhën shqipe”, në: *SF*, 3, f. 91-100.
 1994 *Bemerkungen zur Entwicklung der anlautenden idg. Laryngale im Albanischen*, në: In honorem Holger Pedersen. Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft vom 26. bis 28. März 1993 in Kopenhagen, Wiesbaden, f. 57-76.
 1997 *Albanische Etymologien*, Amsterdam - Atlanta.
 1998 “Zhvillime të laringaleve nistore ie. në gjuhën shqipe. Sekuenca *HRC-”, në: *SF3/4*, f. 139-149.
- DEMIRAJ, Sh. 1996 *Fonetikë historike e gjuhës shqipe*, Tiranë.
 HAMP, E. 1958 “Albanian arë”, në: *KZ* 75, f. 237-8.
 1960 “Mythical Prothetic Vowels in Albanian”, në: *AION* II 2, f. 185-90.
 1965 “Evidence in Albanian”, në: *Evidence for Laryngeals, London – The Hague – Paris* (shih Winter, W.).
 1976 “On *HRC- in Latin”, në: *Glotta* 54, f. 261-3.
 1977 “Varia II”, në: *Eriu* 28, f. 145-6.
- HULD, M. 1984 *Basic Albanian Etymologies*, Los Angeles.
 KORTLANDT, F. 1984 “Albanian and Armenian”, në: *KZ* 94, f. 243-51.
 1986 “Armenian and Albanian”, në: *La place de l'arménien dans les langues indo-européennes. Academie Royale de Belgique, Classe des Lettres*, Bleu III, f. 38-48.
- KURYŁOWICZ, J. 1927 *ə indo-européen et h hittite*, në: *Symbolae in honorem J.Rozwadowski*, Bl. 1, f. 95-104.
- LINDEMAN, F. 1986 “Eine phonologische Bemerkung zur ‘Vokalisierung’ der Laryngale im Indogermanischen”, në: *IF* 91, f. 79-82.
 1990 “Is there any conclusive evidence for a triple representation of schwa in Armenian?”, në: *A.Arm.L* 11, f. 25-30.
- MATZINGER, J. 2006 “Der altalbanische Text Mbsuame e Krështerë des Lekë Matranga”, Eine Einführung in die albanische Sprachwissenschaft, Dettelbach.

- MAYRHOFER, M. 1981 “Nach hundert Jahren. F. de Saussures Frühwerk und seine Rezeption durch die heutige Indogermanistik”, në: *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Bericht 8*, Heidelberg.
- 1986 “Indogermanische Grammatik”, Bleu I-1/2, Heidelberg.
EWAia = Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen, Bleu I-II, Heidelberg 1986 – 1996.
- MEIER-BRÜGGER, M.: 2000 *Indogermanische Sprachwissenschaft*, Berlin–New York.
- MEILLET, A. 1927 “De la prothèse vocalique en grec et en arménien”, në: *BSL* 27, f. 129-35.
- MELCHERT, H.C. 1994 *Anatolian Historical Phonologie*, Amsterdam–Atlanta.
- MEYER, G. 1891 *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*, Strassburg.
- 1892 *Albanesische Studien III. Lautlehre der indogermanischen Bestandteile des Albanesischen*, Wien.
- MINSHALL, R. 1956 “Initial voiced laryngeal plus */y/ in Albanian”, në: *Language* 32, f. 627vv.
- MÖLLER, H. 1906 *Semitisch und Indogermanisch*, Teil I (Konsonanten), Kopenhagen.
- ÖLBERG, H. 1972a “Einige Überlegungen zur Laryngaltheorie an Hand des Albanischen”, *KZ* 86, f. 121-36.
- POKORNY, J. 1959 *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, Bleu I, Bern-München.
- RASMUSSEN, J.E. (bot.) 1994 “In honorem Holger Pedersen”, Kolloquium der Indogermanischen Gesellschaft vom 26. bis 28. März 1993 in Kopenhagen, Wiesbaden (përmbledhje artikujsh).
- RIX, H. 1969 “Anlautender Nasal vor Liquida und Nasalis Sonans im Griechischen”, në: *MSS* 31, f. 79-111.
- 1976 *Historische Grammatik des Griechischen*, Darmstadt.
- SCHRIJVER, P. 1991 *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Latin*, Amsterdam – Atlanta.
- TICHY, E. 2000 *Indogermanistisches Grundwissen*, Bremen.
- TOPALLI, K. 2000 *Shndërrime historike në sistemin zanor të gjuhës shqipe*, Tiranë.
- 2001 *Sonantet e gjuhës shqipe*, Tiranë.
- 2008 *Fonetika historike e gjuhës shqipe*, Tiranë.

- DE VAAN, M., 2008 *Etymological dictionary of Latin and the other Italic languages*, Leiden.
- WINTER, W., E. 1965 *Evidence for Laryngeals*, London – The Hague – Paris (ed.)

SUMMARY

*THE DEVELOPMENT OF THE INDO-EUROPEAN LARYNGEALS
IN ALBANIAN*

In this study the author initially communicates the developments that characterize nowadays the theory of the laryngeals in the historical-comparative Indo-European linguistics and the possibility of her application in the diachronic studying of the early development of Albanian as an Indo-European language. In the second part of his study the author presents in summarized form the main developments of Indo-European laryngeal sounds in Albanian and following proposes the changing of paradigm in the diachronic studies of Albanian.